
ŠEST PISAMA PRINCEZE KSENIJE

Vesna Vičević

These six letters of Princess Ksenija written in French we bring in Montenegrin translation. The author keeps them in her personal archive. In the accompanying text she emphasises their documentary value and importance in comprehending the entire person of this exceptional woman.

Dramatični događaji s kraja 1915. i početka 1916. godine koji su zadesili Crnu Goru, njenog vladara i porodicu mu, vladu, vojsku, narod, nijesu mimoišli ni crnogorsku princezu Kseniju.

Crnogorska vojska, u teškoj i pogibeljnoj tromjesečnoj borbi na širem području, kao i završnom bitkom kod Mojkovca 6. i 7. januara 1916. godine, veličanstvenom pobjedom nad austrijskom vojskom, omogućava povlačenje srpskoj vojsci. Uspješno se povlačeći ka Albaniji, srpska vojska stigla je do Drača i Skadra odakle se već 18. januara počela evakuirati ka Krfu.

Znajući za usamljen položaj crnogorske vojske koja se još jedina u to vrijeme i na tom prostoru borila protiv njih, austrijska vojska napada i 11. januara osvaja Lovćen, 15-og ulazi na Cetinje, osvaja Berane... Prema odlukama srpske vlade svi

oficiri srpske vojske kao i načelnik Vrhovne komande Petar Pešić napuštaju Crnu Goru 17. januara. Postavljeni novi članovi Komande na čelu sa Jankom Vukotićem, u konfuznim danima sa brojnim događanjima i obrtima, crnogorskoj vojsci, koja je očigledno smišljeno od srpske Vrhovne komande neadekvatno strateški bila raspoređena, vojsci koja je umjesto da se povlači zajedno sa srpskom vojskom, braneći njoj odstupnicu, samoj i opkoljenoj brojnim neprijateljem – naređuju raspuštanje. Ubrzo, 25. januara potpisana je Odluka o polaganju oružja, tj. kapitulacija Crne Gore.

Od tada počinje sveukupna crnogorska golgota, kako Kralja i njegove porodice, tako i vojske i naroda, čitave Crne Gore. Golgota koja je kulminirala nestankom samostalne države 1918. godine.

Tokom ratne 1915, kako se može zaključiti iz ovih njenih pisma, princeza Ksenija nije jedno vrijeme bila u Crnoj Gori ali je, kako se u jednom od njih navodi, poslije Uskrsa te godine namjeravala da se vrati na Cetinje, i vratila se.

Napuštila ga je ponovo 19. januara 1916, ili nešto ranije, kada i njen otac kralj Nikola sa ostalim članovima porodice (osim Mirka), dvora i vlade, preko Skadra, Medove, Drača, Brindizija i Rima. Poslije kraćeg odmora u Rimu, nastavila je put za Francusku i porodica se sastala u Lionu 23. januara 1916. godine.¹

Ostala je u Francuskoj do kraja svojeg života da se nikad više ne vrati u svoju voljenu domovinu Crnu Goru i rodno Cetinje.

A ironija sudbine je udesila i to, da doživotni egzil Princeza provede upravo u zemlji koja je zbog svojih velikodržavnih interesa, napuštila sva uporno neiskrena i lažna obećanja davana kralju Nikoli u prvim godinama njegovog egzila. Zemlji, koja je u ostvarivanju svojeg interesa pomagala posebno Srbiji na zajedničkoj i sveukupnoj nepravdi i poniženju bez presedana u dotadašnjoj evropskoj politici učinjenoj tadašnjoj Crnoj Gori,

¹ Šerbo Rastoder, Crna Gora u egzilu, Knj. I, Podgorica 2004, str. 44.

savezničkoj državi, i to poslije toliko borbe i pobjeda koje je u tom ratu ostvarila.

Takav stav Francuske i Srbije, a i nekih drugih tadašnjih sila, dobro je bio poznat pronicljivoj Princezi. O tome je razgovarala i raspravljala sa svojim ocem koji je njeno mišljenje jako uvažavao. U dramatičnim danima po Crnu Goru obavljala je ocu i sekretarske poslove i tako aktivno učestvovala u grčevitim ali uzaludnim pokušajima spašavanja položaja i ugleda, kako samog Kralja, tako i Crne Gore kao savezničke države, od lažnih podataka agresivne, prvenstveno srpske propagande. Sa istim žarom trudila se da brani i ugled i status drugih članova svoje porodice protiv kojih se takođe vodio bespoštedan propagandni rat.

O takvom Princezinom djelovanju u tom periodu, ali i u onom kasnijem, zapravo, strpljivom i principijelnom djelovanju do kraja njenog života, svjedoče brojna njena pisma, druga arhivska i memoarska građa, novinski članci, fotografije... sačuvani u domaćim i inostranim arhivima od kojih je jedan dio publikovan ili citiran. Ta građa izuzetno je značajna kao istorijski izvor za sveukupan prikaz, ne samo ličnosti same Princeze, već i za članove čitave Dinastije ali i za istoriju Crne Gore tog dramatičnog i teškog perioda kada je ukinuta njena državnost.

Ova, pak, pisma, privatno vlasništvo autorke ovog rada, drugačijeg su sadržaja i značaja.

Zato, dati odgovarajući uvod o njima, teško je i lako u isti mah: dužno i željeno poštovanje prema ličnosti crnogorske princeze daju polet, ali i sputavaju, jer sadržaj tih pisama nije iz sfere intelektualnog razmatranja neke političke, moralne, pravne ili slične teme u čemu je Princeza bila izuzetno vična i o čemu svjedoče njena druga pisma, kao i mišljenja o njoj njenih znamenitih savremenika koji je bez izuzetaka doživljavaju kao izuzetno obrazovanu, karakternu, odvažnu, dostojanstvenu i principijelnu osobu.

Ova pisma govore o jednoj drugoj njenoj osobini.

U ozbiljnoj, teškoj ratnoj atmosferi, pored vojnih, državnih, diplomatskih i drugih važnih neophodnih poslova, na Dvoru postoje i oni sitni, dnevno tehnički poslovi koje neko mora obaviti jer su i oni važni, ma kako u poređenju sa onim složenijim izgledali beznačajno; neko je morao i to obavljati, ali takve osobe u ratnim uslovima na Dvoru očigledno nije bilo. „Beznačajne poslove“, realna princeza u potpunosti svjesna ratnih okolnosti u kojima živi, savjesno obavlja, zanemarujući svoj položaj Princeze radi opšte koristi.

Za takve situacije u životu, kada se mora zanemariti forma u korist suštine, kada se moraju obaviti neophodni poslovi koji nijesu na nivou osobe koja ih radi, u Boki Kotorskoj, narodski bi se reklo: „šjor ja, šjor ti, ma neko mora vodu nositi“.

Da je Princeza „nosila vodu“ i mnogo težu nego što se zaključuje iz ovih njenih pisama, potvrđuje njen odgovorni i naporni rad u mnogim humanitarnim crnogorskim društvima osnivanim u Francuskoj poslije rata, đe je pomagala na razne načine Crnoj Gori, zarobljenim vojnim licima, izbjeglicama, ženama, deci. Njena uloga u tim društvima nije bila niđe samo počasna, ali ni samo savjetodavna ili organizaciona. Njena uloga bila je i radna, fizički iscrpljujuća: bila je svesrdno angažovana na pribavljanju, odabiru i pakovanju brojne i raznovrsne robe, namirnica, odjeće.²

U periodu lične nemaštine koja je iz dana u dan bivala sve veća, nije se ustručavala da, zajedno sa sestrom Vjerom poslije smrti svojih roditelja, jedno kratko vrijeme, radi obezbjeđenja egzistencije, obavlja i daktilografske poslove u jednoj fabrici. Vremenom, ostavši sama poslije smrti svih članova porodice

² Detaljnije o crnogorskim humanitarnim društvima u Francuskoj, radu u njima ženskih članova porodice Petrović, pogotovo princeze Ksenije, videti: Šerbo Rastoder, naved. dj.

(jedino je nadživjela sestra Ana Batenberg koja je živjela u Švajcarskoj, preminula 1971), i to: prvo brata Mirka 1918, oca, kralja Nikole 1921, majke, Kraljice Milene 1923, sestre Vjere 1927, najmlađeg brata Petra 1932, sestre Anastasije Romanov 1935, brata prijestolonašljednika Danila 1939, sestre Jelene, italijanske Kraljice 1947, i sestre Milice Romanov 1951), povremeno je prodavala ili zalagala svoju skromnu preostalu pokretnu ili nepokretnu imovinu u pokušajima da savlada nepopravljive finansijske probleme.

Djelimičnu nadoknadu u formi rente primala je od starih vlasti Jugoslavije (Karadorđevići), ali joj to nova vlast poslije 1945. ukida. Za finalni svoj status, status člana crnogorske dinastije, pravno utemeljen, uporno se borila, nikada ne prihvatajući ponuđene joj iznose u formi pomoći.

Tako, npr. kada je 1927. bilo odlučeno da joj se isplaćuje 2000 švajcarskih franaka mjesečno, a od 1929. povećane na 3000, nije htjela prihvatiti da se to smatra kao dugoročna isplata nadoknade za oduzetu joj imovinu u Crnoj Gori.

Pojedine lične predmete Petrovića italijanska kraljica Jelena uspijevala je djelimično povratiti preko svog kurira koji je dolazio na Cetinje. U jednom pismu, tim povodom, princeza Ksenija piše svojoj sestri:

„Nije da je to malo ili mnogo, ali ne mogu da prihvatim princip: i kad bi mi ponudili deset puta više u tom vidu, opet bih odbila. Kada bi mi ponudili samo glavnica čiju bi kamatu predstavljalo tih 3000 franaka, ja bih prihvatila i oslobodila ih. Molila je svoju sestru i da odloži slanje svog kurira (Paulina?) na Cetinje: Ni tamo jednako neće dati ono što mi pripada, jer namjeravaju da naprave odabir među mojim stvarima da bi ih stavili u Muzej(!). Ostalo će mi dati. Ni ovđe ne gledam na vrijednost stvari nego na princip: ili mi sve moje stvari pripadaju i sa njima mogu slobodno da raspoložem ili su mi ih pak zaplijenili. Ali ne mogu dozvoliti da prave odabir i da mi zatim

*udijele milostinju od svojih vlastitih stvari od onoga što neće da zadrže.*³

Principijelno zalaganje za svoj status zadržala je do kraja života bez obzira što bi joj kompromisno prihvatanje pojedinačnih nuđenih rješenja moglo popraviti životne uslove koji su bili vanredno teški. Tako mnogo kasnije, npr. 1955. godine u pregovorima sa jugoslovenskom ambasadam u Parizu, Princeza je tražila da joj se nastavi isplata rente, a ne iznosi u vidu pomoći. Njeno finansijsko stanje tada je bilo sljedeće: pošedovala je vilu u Antibu, vrijednosti 7-8 miliona franaka, na koju je hipoteka bila preko 2,5 miliona i prvi rok isplate u julu iduće godine; dug privatnicima bio je 300.000 fr., snabdjevačima 100.000 fr. i 300.000 fr. zaloga za založenu robu.⁴

Ali, u tako važnim, ključnim životnim pitanjima, - Princeza nije htjela, niti je mogla popuštati i popuštiti (poput brata Petra kojemu je to jako zamjerala). U pitanju je bila čast, dostojanstvo i pravno i pravedno tretiranje njenog statusa kao člana crnogorske dinastije Petrović – Njegoš koje je proizlazilo i iz statusa Crne Gore, i tu kompromisa, kod principijelne Princeze i popuštanja shvatanjem i prihvatanjem realne situacije uz moguća rješenja u datim okolnostima, - nije moglo biti: *noblesse oblige*.

Do kraja svog teškog, usamljeničkog i tužnog života u Francuskoj, kojeg je dostojanstveno i hrabro podnosila, ostala je tome dosljedna.

Preminula je u Parizu 9. marta 1960. godine u velikoj oskudici ne dočekavši pravedno rješenje svojeg statusa koje je upravo bilo na pomolu.

Imajući to sve u vidu, utoliko više dobijaju na značaju ova jednostavna pisma princeze Ksenije, koja njihova današnja vlasnica s poštovanjem i ljubavlju čuva u svom domu, jer odražavaju jak karakter ove, po svemu izuzetne žene.

³ Š. Rastoder, naved. dj. str. 166.

⁴ isto, str. 167.

Od ovih šest pisama prevedenih na crnogorski jezik, čiji su originali pisani na francuskom, dva su samo djelimično datirana. Nažalost, nema naznake mjesta u kojem su pisana, a pretpostavlja se sa sigurnošću, prema njihovom sadržaju, da su upućena na Cetinje. Navodimo ih po, takođe pretpostavljenom, hronološkom redu, a na osnovu njihovog sadržaja i povezanosti sa jednim pismom datiranim tom godinom, smještamo ih u ratni period, tj. 1915. Jedno pismo datirano je 1913. godine. Svako pismo ima Princezin potpis koji je istog mastila kao i tekst pisma, isti rukopis potpisa i teksta je očigledan i siguran, što potvrđuje da ih je pisala i potpisivala sama Princeza.

Pismo br. 1

12. septembra 1913.

Draga Zorka

*Upravo sam saznala za veliku nesreću koja Vas je zadesila.
Neka vam Bog pomogne u ovoj velikoj nesreći i neka Vam da
snage da je podnesete rezignirano i hrabro kao prava hrišćanka!
Vrlo sam uzbuđena jer osjećam koliko ste duboko nesrećna.
Ne postoje riječi utjehe koje mogu danas da Vam kažem.
Preporučite se Bogu koji će vam pomoći.*

Mnogo Vas voli Vaša Ksenija

(Crnogorski prevod originalnog pisma Princeze Ksenije pisanog francuskim jezikom sa potpisom: Xenia.)

Nema mjesta u kojem je pisano ali je poslato na Cetinje đe je živjela osoba kojoj je namijenjeno, tj. Zorka Perova Vrbica, rođena Pavlović.⁵

⁵ Osoba kojoj se Princeza obraća je Zorka Perova Vrbica, (1879-1951), učiteljica na Cetinju, rođena Pavlović, supruga Pera Pavlovog Vrbice, (1876-1936),

Iz ovog saosjećajnog pisma i iskazane pažnje, (najvjerojatnije povodom nekog smrtnog slučaja u užoj porodici pomenute Zorke Vrbice) uz uočljivu prisutnost Princezine religioznosti, ipak se uočava njena odlučnost i preciznost, već utvrđene i prepoznate Princezine osobine.

Poznato je da je često boravila van Crne Gore što je bilježila i crnogorska štampa, a što potvrđuje i ovo pismo iz septembra 1913. godine.

Pismo potvrđuje i prijateljski odnos koji je Princeza imala sa Zorkom Vrbicom, oslovljava je po imenu (ne prezimenom), a uz potpis nema dinastičke titule, što bi bez sumnje pismu davalo službeni ton, već samo: Ksenija.

upravnika filijale Državne hipotekarne banke na Cetinju, kćerka Jovana Pavlovića (1843-1892) publiciste, ministra prosvjete i crkvenih djela Crne Gore, dugogodišnjeg urednika „Glasa Crnogorca“, obnovitelja rada Cetinjske čitaonice, inicijatora brojnih zakona iz oblasti školstva i svestranog kulturnog poslenika, a strina autorke ovog rada. Svoju ljubav prema Cetinju i kraljevskoj porodici često je prenosila nama deci iz familije Vrbica i svojim zanimljivim pričama razvijala nam interesovanje i ljubav prema istoriji Crne Gore i njenim znamenitim ličnostima. Na autorku ovog rada to je, pored ostalog iz cetinjskog djetinjstva, ostavilo neizbrisiv pečat i duboke korijene ljubavi prema crnogorskoj prošlosti i njenoj istoriji uopšte. Jedan dio šecanja na tu svoju strinu i njenu priču o princezi Zorki Karađorđević, rođ. Petrović i njenoj tragičnoj smrti, opisali smo u jednoj priči naslova „Šum cetinjske lipa“ objavljenoj u knjizi: Vesna Vičević „Škrinja njeđuške odive, crnogorski spomenar“, Cetinje 2004.

Skromnu arhivsku porodičnu građu, među kojom su bila i ova pisma, a koju je posjedovala Zorka Vrbica, naslijedio je njen unuk, Laurent Pavlov Vrbica, novinar u Parizu, koji je rođen i živi u Francuskoj, a koji je to poklonio svojoj rodaki, autorki ovog rada. Unutar te građe nalaze se i privatna pisma njenog oca, Jovana Pavlovića (među njima i jedno kratko pismo kralja Nikole) o kojima će biti govora u posebnom radu.

Ova pisma princeze Ksenije prvi put se objavljuju i čuvaju se u privatnoj, porodičnoj zbirci dokumenata Vesne Vičević – Kotor (PZ, V. V. - Kotor).

12 Sept. 1913.

Chère Korna,

Je viens d'apprendre
le grand malheur qui
vous frappe.

Que Dieu vous
assiste dans cette
douloureuse épreuve
et vous donne la
force de la supporter

Faksimil pisma Princeze Ksenije naveden u prevodu pod br. 1

1 str.

avec la résignation
et le courage d'une
chrétienne !

Je suis très émue
en vous sentant
si profondément
malheureuse. Il
n'y a pas de
paroles de consola-
-tion qu'on puisse

2 str.

vous dire aujourd'hui.
Recommandez-vous
à Dieu qui vous
soutiendra. —

Votre affr^{ée}
Kénig

3 str.

Pismo br. 2

Četvrtak...

Draga gospođo Kovačević,

Kazala sam direktoru Dvora da Vam predujmi iznos od 1400 franaka kojeg ste tražili za drva.

Što se tiče popravki, to će se uskoro uraditi, čeka se naš stolar i materijal iz Nikšića.

Svakako možete potpuno raspolagati sobama u Školi za odabiranje odjeće koja je stigla iz Amerike.

Hiljadu pozdrava

Princeza Ksenija

(Crnogorski prevod originalnog pisma Princeze Ksenije pisano francuskim jezikom sa potpisom: P.sse (skraćenica) tj. Princesse Xenia.)

Pismo nije datirano, nema mjesta u kojem je pisano a upućeno je na Cetinje što se zaključuje iz njegovog sadržaja. Upućeno je gospođi Kovačević⁶ koja u ratnoj 1915. godini pomaže Princezi u obavljanju poslova tehničke prirode neophodnih

⁶ Ko je gospođa Kovačević, za sada nije utvrđeno.

Da li je ona supruga ili u nekom srodstvu sa kap. Petrom Kovačevićem koji je poslije Božićne pobune 1919. kao pristalica kralja Nikole i borac za slobodu Crne Gore prebjegao u Rim radi učestvovanja u organizovanju povratka u Crnu Goru radi njenog oslobođenja?

Za pretpostaviti je, da je bila rod ili bliska prijateljica Zorke Vrbice u čijoj su zaostavštini ova pisma njoj upućena, i sačuvana.

Vjerovatno je i sama Zorka Vrbica bila angažovana u tom humanitarnom

Dvoru kao i poslovima humanitarnog karaktera u odabiranju odjeće koja je u vidu pomoći stigla iz Amerike.

Ovaj detalj, da je američka pomoć već u toku rata stigla na Cetinje, samo je potvrda njenog, od početka do kraja, korektnog i pravednog odnosa prema Crnoj Gori tokom, i poslije Prvog svjetskog rata, no, što nažalost nije moglo promijeniti nepravedne odluke donesene u Evropi, ali je svakako davalo moralnu satisfakciju, Kralju i Crnoj Gori.

Škola u kojoj se vršio odabir odjeće mogla bi biti škola koja se pominje u jednom kasnijem popisu imovine Petrovića kao: dvospratna zgrada u kojoj je ranije postojala „Ženska radnička škola“.⁷

Zanimljivo je obratiti pažnju, da je iznos za trošak za drva (nije jasno da li su za dvor ili za potrebe škole u kojoj se očigledno odvijao humanitarni rad) trebala biti isplaćena u francima.

Pismo br. 3

Subota...

Draga gospođo Kovačević,

Kada budete išli u Skadar zbog kupovine (kao što smo o tome razgovarale), molim Vas da pogledate da li se mogu naći madraci za posluhu od obične vune, konjske dlake ili od bilo kojeg biljnog vlakna. Kakve su cijene i dimenzije? Ako ih nađete zadržite

radu, pa kako se i lično sa Princezom poznavala, to je njena pisma upućena njoj i gospođi Kovačević s pažnjom čuvala i sačuvala.

Pored humanitarnih poslova ta gospođa Kovačević očigledno da je obavljala i određene poslove za Dvor, možda je imala i zvaničnu službu na Dvoru. Pored toga, očigledno je bila i boljeg finasijskog stanja, kada je mogla ljetovati u Ulcinju, kako se to ipak zaključuje iz pisma br. 5.

⁷ Š. Rastoder, naved. dj. str. 146

po 3 od svakog po izboru, ali da ne kažete da je to za Dvor i pošto budem vidjela cijene i dimenzije reći ću vam koje bih izabrala. Trebaju mi u svemu samo 3.

Molim Vas da potražite da li ima grubog čvrstog platna (za poljske krevete) i da mi kažete širinu i tržišnu cijenu po metru.

Po hiljadu puta hvala uz pozdrave

Princeza Ksenija od Crne Gore

(Crnogorski prevod originalnog pisma Princeze Ksenije pisanog francuskim jezikom sa potpisom: P. X. M. (skraćena) tj. Princesse Xenia de Montenegro.⁸)

Pismo nije datirano, nema mjesta u kojem je pisano, a upućeno je gospođi Kovačević na Cetinje. Sadržaj je u vezi obavljanja

⁸ U ovom pismu Princeza se prvi put potpisala s inicijalima svoje pune titule: P. X. M. tj. na francuskom, Princesse Xenia de Montenegro, naški – Princeza Ksenija od Crne Gore. Zanimljivo je ovde podsetiti se na jedan detalj u vezi dijela te titule, tj. „Montenegro“. Naime, u odgovoru na pitanje ministra Petra Šoća, kada je uzela jedan pseudonim, Princeza je odgovorila: „*Dugo sam voljela da tako prevodim svoje ime. Vidjeći obrt koji su poprimili svjetski događaji 1939, ocijenila sam da je došao trenutak da napustim Rivijeru i njenu mnogobrojnu koloniju i da se u potpunosti odvojim od onog dijela moje rodbine koji bi mogao imati neprijateljski stav prema mojoj Zemlji i prema Francuskoj. Ta razdvojenost je trajala nekoliko godina. Čim sam stigla u plaine u centru Francuske, otišla sam 14. septembra 1939. u sjedište Vojne komande naše oblasti, zatim kod načelnika policije koji mi je odmah izdao zvaničnu ličnu kartu na ime Noirmont...*“ (Vidjeti: Anđe Kapičić, Crna Gora u magičnom oku Princeze Ksenije, MATICA, proljeće/ljeto 2003.)

Krijući se zbog svoje izražene podrške antihitlerovskoj koaliciji, iz bezbjedonosnih razloga, ovako promijenjeno, tj. riječ Crna Gora prevedeno na francuski jezik, upravo je djelovalo kao obično francusko prezime, Noirmont.

neophodnih poslova na održavanju Dvora koje planira i vodi preduzimljiva Princeza. U ratnoj godini vodi izuzetnu brigu o troškovima, provjeravajući za potrebnu robu cijene prije nego što izda novac za nju, vodeći računa čak i o tome, da se ne kaže da je roba za Dvor, - jer bi tada, pretpostavlja Princeza, - trgovci tražili veću cijenu. Kakva ekonomičnost! Poljske krevete, koje tek treba napraviti, takođe planira na vrijeme interesujući se za detalje potrebnog platna. Kako se iz sljedećeg pisma vidi, kreveti su joj vjerovatno bili potrebni za smještaj izbjeglica iz Bosne i Hercegovine.

Očigledno, jedna izuzetno radna, preduzimljiva, praktična i ekonomična osoba. Sigurno je da to nije mogla videti i naučiti odrastajući na Dvoru, đe je, kao i ostale princeze, bila okupirana obrazovanjem, muziciranjem, slikanjem, šetnjom, konverzacijama sa sebi odgovarajućim ličnostima, i sl.

Sve to samo potvrđuje veličinu njene cjelokupne ličnosti.

Pismo br. 4

Ponedjeljak, Uskrs, 1915.

Draga gospođo Kovačević

Od srca Vam zahvaljujem na Vašem pismu. U prilogu Vam šaljem malo uskršnje jaje uz najbolje želje.

Mišljenja sam da se apsolutno ne rade nikakvi popravci u Školi, jer bi to bilo izgubljeno vrijeme i novac. Bog zna što se još može desiti prije završetka neprijateljstava, dakle, svakako je beskorisno popravljati i graditi.

Kad dođem na Cetinje razgovaraćemo o svemu .

Danas pišem gospođi Ramadanović u vezi lutrije koju namjeravam organizovati u korist izbjeglica iz Bosne i Hercegovine. Po-vjeravam joj organizaciju. Ona će izabrati gospođe za formiranje

Odbora, jer nažalost ja skoro nikoga ne poznajem na Cetinju; u svakom slučaju pričaću joj o Vama i računam na Vašu saradnju, jer ćete nam biti od velike koristi.

U očekivanju, šaljem Vam moje najsrdačnije pozdrave

Princeza Ksenija

(Crnogorski prevod originalnog pisma princeze Ksenije pisanog na francuskom jeziku sa potpisom: Pr.sse (skraćena) tj. Princesse Xenia.)

Djelimično datirano, nema mjesta u kojem je pisano, a upućeno je na Cetinje gospođi Kovačević. Religioznost Princezina potvrđuje se i u ovom tekstu. Pismo je pisala sutra dan po Uskrsu, velikom hrišćanskom prazniku, pa pismo i datira tim velikim danom što smatra dovoljnim, ne navodeći ni datum, ni mjesec. Neko je pismo očigledno donio na Cetinje gospođi Kovačević, jer joj u prilogu, kao znak pažnje i lijepih želja, šalje i jedno uskršnje jaje.

I opet, racionalna i ekonomična Princeza: u neizvjesnoj ratnoj atmosferi „*Bog zna što se još može desiti prije završetka neprijateljstava*“, ne dozvoljava da se rade nikakve popravke na zgradi škole, „*jer bi to bilo izgubljeno vrijeme i novac*“, sa izraženom željom da „*kad dođem na Cetinje, razgovaraćemo o svemu*“.

To, što ni u najpesimističnijim svojim prognozama sigurno nije mogla ni pretpostaviti, ni zamisliti pametna Princeza, tj. „*što se još može desiti*“ – upravo se desilo njoj samoj, svim članovima njene porodice, Crnoj Gori.

Za izbjeglice iz Bosne i Hercegovine u cilju obezbjeđenja neophodnih sredstava, – u građanskom, evropskom maniru, – planira organizovanje lutrije uz pomoć navedene gospođe Ramadanović⁹ i drugih gospođa na Cetinju.

⁹ Gospođa Ramadanović mogla bi biti supruga Veljka Ramadanovića, generalnog konzula Crne Gore u Rimu.

Lundi de Pâques
1915 -

Chère Madame Kovachevich,
Merci de cœur de votre
bonne lettre. Ci-joint un
petit œuf de Pâques pour
vous, avec mes meilleurs
vœux. -
Je suis d'avis qu'on ne
fasse absolument aucune
réparation à l'École, car
ce serait du temps et de

Faksimil pisma Princeze Ksenije naveden u prevodu pod br. 4
1 str.

Ovaj detalj iz ratne, 1915. godine samo potvrđuje već tradi-
cionalnu gostoljubivost i ustaljeni humani osjećaj Crnogoraca, i
dakako, njihove Princeze, prema ljudima u nevolji. Iako i sama
u ratu i velikim teškoćama, Crna Gora prima izbjeglice i
Princeza radi na organizacionim poslovima neophodnim za nji-
hov prijem i zbrinjavanje.

l'argent perdus. Dieu sait
ce qui peut encore arriver
avant la fin des hostilités,
tout C'est inutile de réparer
ou de construire quoique
ce soit. - Quand je viendrai
à Cettigné nous causerons
de tout cela. -
Aujourd'hui j'écris à
une Ramadanovich à
propos d'une loterie que
je compte faire au profit
des réfugiés de Bosnie et
l'Herzégovine. Je lui en

2 str.

Za članove Odbora za organizaciju lutrije u korist izbjeglica, traži pomoć od gospođa na Cetinju, uz konstataciju da „*nažalost ja skoro nikoga ne poznajem na Cetinju*“. Njeni česti boravci van Cetinja i Crne Gore prije, a i u toku ovog perioda (a kasnije i stalnog zbog egzila) kao i dotadašnja druženja isključivo na visokom nivou sa predstavnicima diplomatskog kora, visokim

confie l'organisation.
 Elle choisira les dames
 pour former un Comité
 car moi malheureuse~~ment~~
 je ne connais presque
 personne à Cettigné;
 en tous cas je lui parlerai
 de vous et je compte sur
 votre concours car vous
 nous seriez d'une grande
 utilité. En attendant je
 vous envoie mes Salu-
 tations bien Sincères.
 Pr^{nc} Ksenie

3 str.

državnim službenicima i članovima njihovih porodica, sa pred-
 stavnici evropske i ruske aristokracije, jedna sestra je i kra-
 ljica, - svakako su doprinijeli da nije uspostavila kontakt na
 Cetinju sa srednjom ili nižom klasom, sa „običnim“ narodom,
 građanima Cetinja. No, ništa neobično za sve rođene princeze
 ovog svijeta do današnjih dana, pa ni za princezu Kseniju.

Pismo br. 5

neđelja...

Draga gospođo Kovačević,

Htjela bih da pošaljem dvije djevojke u Ulcilj na kupanje mjesec dana, ali pošto tamo ne poznajem nikoga i ne znam će bi mogle naći smještaj i hranu, ili samo hranu, jer bi u najgorem slučaju mogle stanovati u našoj kući na Suki.

Ja više ne znam da li ste Vi ili gospođa Memedović bile u Ulcinju jedne sezone, takođe Vas molim da me obavijestite da li ima neki mali hotel, ili restoran će se može jesti ili čak privatna kuća će bi ih mogla smjestiti i od prilike po kojoj cijeni?

Molim Vas navedite mi samo neka imena, a ja ću sve srediti telegrafski.

Zahvaljujući Vam unaprijed primite moje srdačne pozdrave

Princeza Ksenija

(Crnogorski prevod originalnog pisma Princeze Ksenije pisano francuskim jezikom sa potpisom: P.sse. (skraćena) tj. Princesse Xenia.)

Pismo nije datirano, nema mjesta u kojem je pisano a upućeno je na Cetinje gospođi Kovačević.

Kako se iz sadržaja da zaključiti, gospođe Kovačević i Memedović običavale su u ljetnjim mjesecima provoditi određeno vrijeme u Ulcilju radi kupanja, pa je za pretpostaviti da su to običavale i druge gospođe sa Cetinja i njihove familije, naravno one malo boljeg imovnog stanja, a ne samo članovi kuće Petrovića, o čemu svjedoče fotografije kraljevskih porodičnih albuma.

Građanski manir primjeren tadašnjem Cetinju.¹⁰

¹⁰ Što se tiče građanskog manira Cetinjana da dio ljeta provode upravo u Ulcinju radi kupanja, on se nastavio i kasnije. Autorki ovog rada poznati su brojni

Kuća koju Princeza pominje kao „naša kuća na Suki“ (što na francuskom ispisuje sa „a Souka“) sigurno je ljetnjikovac-dvorac Petrovića „Rastislav“, kako se pominje u jednom kasnijem popisu imovine Petrovića „na Suki u Ulcinju sa pripadajućim parkom, ubaštinen na ime prijestolonasljednika Danila... dvor(ove) o svom trošku podigla dinastija, zemljište kupila od dotičnih mještana“.¹¹

Kao i u slučaju Cetinja, Princeza navodi da joj se pošalju tražene informacije, jer ona u Ulcinju ne poznaje nikoga.

Što se tiče cijena za smještaj djevojaka radi kupanja u Ulcinju, uvijek ekonomična, traži prvo informacije o cijenama i mogućnostima prije nego što se za neku konkretno odluči, što će telegrafski potvrditi.

Pismo br. 6

19. jula...

Draga gospođo Kovačević,

*Budite tako ljubazni pa saznajte imena i cijene u vezi liječenja
dviiju djevojaka, učinjeli biste mi tako veliku uslugu.*

Hiljadu hvala

Princeza Ksenija

(Crnogorski prevod originalnog pisma Princeze Ksenije pisanog na francuskom jeziku sa potpisom: P.sse. (skraćena) tj. Princesse Xenia.)

primjeri tog običaja, pa čak i iz ličnog iskustva: zapamtila je iz prvih godina poslije II svjetskog rata ljetnji boravak sa roditeljima u Ulcinju o čemu svjedoči i stara, lijepa fotografija iz porodičnog albuma sa Velike ulcinjske plaže.

Kasnije, Cetinjani počinju ljetovati u Budvi.

¹¹ Š. Rastoder, naved. dj. str. 147.

Djelimično datirano 19. julom, bez imena mjesta u kojem je pisano.

Očigledno je da je dvije djevojke, za koje je tražila smještaj, Princeza u Ulcinju i smjestila, ali one su se nažalost razboljele. Kao i uvijek, i sada traži prvo informacije o ljekaru i cijeni lje-karske usluge prije nego što potrebnu osobu izabere.

Pretpostavljamo, s obzirom da je u pitanju bolest i hitnost lije-čenja, završetak ove akcije obavljen telegrafski i sa strane gospođe Kovačević i sa strane Princeze.

* * *

To bi bilo sve o ovim Princezinim kratkim i jednostavnim pismima.

Za čitaoca možda malo, ali za njihovu vlasnicu puno: od veli-kog su joj značaja, njihovo posjedovanje radost je, obaveza i inspiracija. Na za kraju,

u zemlju njenu crnogorsku vratila se Princeza za vazda 1987. godine, a u srca svojih Crnogoraca vratila se i konačno smjesti-la 1994. dramom Radmile Vojvodić, i tim vraćanjima civiliza-cijki obogatila duše savremenika tih dvaju događaja.

Za buduća trajna sjećanja bilo bi primjereno objaviti:

- sveobuhvatnu, stručno-istorijsku monografiju koja bi bila pisani spomenik našoj Velikoj crnogorskoj odivi, Princezi Petrovića, vanrednoj istorijskoj ličnosti kojoj bi time bilo iskaza-no poštovanje, sjećanje i ljubav, koje imamo i koje joj dugujemo.

Taj pisani spomenik bio bi „izvi iskra“ inspiracije crnogor-skom umjetniku da „Park Princeze Ksenije na Cetinju ubašti-njen na njeno ime“ ukrasi skulptura njegove „vlasnice“ u crno-gorskom kršu isklesana i ovjekovječena.

Time bi se sadašnja generacija Crnogoraca odužila svojoj isto-riji, svojoj savjesti, i svojom jasnom porukom, budućnosti.

Time bi se, priča sa naše strane, kao današnjih njenih sago-vornika iz njene najavljene želje da „kad dođem na Cetinje razgovaraćemo o svemu“, kroz monografiju završila, a spome-nikom zaokružila.

Princezina priča pak, budućim generacijama, time bi zapravo tek započinjala.